

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК [340.15:342.56]:341.231.14

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-3-1>

Федоренко А. І.,

*аспірант кафедри теорії та історії права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

СУДОВА ПРОЦЕДУРА КРІЗЬ ПРИЗМУ ГАРАНТІЙ ПРАВ ЛЮДИНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

JUDICIAL PROCEDURE THROUGH THE PRISM OF HUMAN RIGHTS GUARANTEES: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT

У статті досліджуються загальні засади становлення та розвитку судової процедури, як хронологічно першого виду юридичної процедури, крізь призму гарантій прав людини.

На підставі аналізу найбільш ранніх правових документів, серед яких: Закони Ур-Намму, Закони Хаммурапі, Закони Ману, Закони XII таблиць та ін., вивчається досвід організації судочинства та провадження судової процедури в державах Стародавнього світу – Стародавньому Вавилоні, Індії, Греції та Римі. Обґрунтовується тісний зв'язок судової процедури в цих державах з обрядами й ритуалами, що особливо показово на прикладі застосування в процесі судового розгляду специфічних випробувань – ордалій.

Окрема увага в дослідженні приділяється генезі судової процедури в країнах епохи Середньовіччя й Нового часу, передусім в Англії, Франції та Сполучених Штатах Америки. У результаті вивчення положень основних правових актів (Велика хартія вольностей, Габеас корпус акт, Білль про права, Декларація прав людини і громадянина, Конституція США та поправки до неї тощо) висвітлюється процес удосконалення судової процедури на засадах визнання та дотримання прав людини. Доводиться, що в цих документах так чи інакше знайшов відображення принцип належної правової процедури, яка є однією з найважливіших правових концепцій сучасності.

Також у статті окресленню історичні засади становлення і розвитку судоустрою та судової процедури на теренах України в період Київської Русі, Великого князівства Литовського, російської імперії та радянської влади. Розглянуто такі документи, як Руська Правда, Литовські статuti, судові статuti та відповідні декрети, постанови, закони і кодекси, положення та практична реалізація яких свідчать про значне відставання й суперечливість на шляху до вдосконалення судової процедури в аспекті гарантування прав і свобод людини. З огляду на це зроблено висновок, що належні умови для формування судової процедури, як дійсної гарантії прав людини в Україні, з'явилися лише після проголошення незалежності нашої держави, коли вона нарешті отримала можливість створити таку судову систему, яка відповідає загальноновизнаним міжнародним і європейським стандартам у цій сфері.

Ключові слова: юридична процедура, судова процедура, судовий процес, права людини, гарантії прав людини.

The article examines the general principles of formation and development of judicial procedure as the chronologically first type of legal procedure through the prism of human rights guarantees.

Based on the analysis of the earliest legal documents, including: Ur-Nammu Laws, Hammurabi Laws, Manu Laws, Laws of the XII Tables, etc., the author studies the experience of organisation of judicial proceedings and conduct of judicial procedure in the states of the Ancient World – Ancient Babylon, India, Greece and Rome. The close connection of the judicial procedure in these states with rites and rituals is substantiated, which is especially evident in the example of the use of specific tests – ordeals – in the judicial process.

Considerable attention is paid to the study of the genesis of judicial procedure in certain states of the Middle Ages and modern times, primarily in England, France and the United States of America. The study of the provisions of the main legal acts (Magna Carta, Habeas Corpus Act, Bill of Rights, Declaration of Human and Civil Rights, US Constitution and amendments thereto, etc.) highlights the process of improving the judicial procedure on the basis of recognition and observance of human rights. It is argued that these documents somehow reflect the principle of due process of law, which is one of the most important legal concepts of our time.

The article also outlines the historical foundations of the establishment and development of the judiciary and judicial procedure on the territory of Ukraine, in particular during the period of Kyivan Rus, the Grand Duchy of Lithuania,

the Russian Empire and Soviet rule. The author examines such documents as *Ruska Pravda*, Lithuanian statutes, court charters and relevant decrees, resolutions, laws and codes, the provisions and practical implementation of which show a significant lag and contradictions on the way to improving the judicial procedure in terms of guaranteeing human rights and freedoms. In view of this, it is concluded that the appropriate conditions for the formation of the judicial procedure as a genuine guarantee of human rights in Ukraine appeared only after the declaration of independence of our country, when it finally had the opportunity to create a judicial system that meets generally accepted international and European standards.

Key words: *legal procedure, judicial procedure, judicial process, human rights, guarantees of human rights.*

Постановка проблеми. Із давніх часів надзвичайно важливе місце в усіх народів світу займала соціальна процедура, яка впорядковувала життя людей та визнавалася найважливішим соціальним регулятором. Дещо пізніше на засадах соціальної процедури з'явилась юридична процедура, що охоплює три різновиди: судову процедуру, правоустановчу процедуру й адміністративну процедуру, які є самостійними видами і мають конкретну сферу застосування.

Значення судової процедури в системі юридичних процедур складно перебільшити, оскільки вона – важливий елемент сучасного суспільства, який забезпечує справедливе вирішення конфліктів і захист прав громадян. Вона є основою правової системи держави, запорукою її стабільності та процвітання.

Однак, за час свого існування судова процедура не завжди вирізнялася справедливістю та гарантувала людські права і свободи. Саме тому, на нашу думку, ретроспективне дослідження судової процедури в аспекті забезпечення гарантій прав людини виявляється надзвичайно цікавим і корисним.

Слід зауважити, що не існує єдиного для всіх шляху формування судової процедури, адже в різних країнах цей процес відбувався за власними законами та правилами, обумовленими низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, а тому ми обмежимось оглядом лише деяких країн, у тому числі України. Отже, **метою статті** є аналіз історичного досвіду та виявлення загальних тенденцій становлення і розвитку судової процедури крізь призму гарантій прав людини.

Стан опрацювання проблематики. У вітчизняній правовій літературі генеза судової системи, а відтак і судової процедури, розглянута ґрунтовно, а серед учених, які з тих чи інших позицій торкаються цієї теми, можна назвати таких: Д. В. Андрусенко, М. С. Булкат,

В. Д. Гончаренко, К. В. Николина, О. О. Овсянникова, Д. В. Слинько, В. С. Смородинський, В. М. Стратонов, Л. В. Хомко, О. В. Щербанюк та ін. Проте, очевидно, що додаткової уваги потребує окреслення найбільш важливих, ключових засад указаної проблематики, які допоможуть сформулювати цілісне уявлення про історію судової процедури та найголовніше – проаналізувати її в контексті гарантій прав людини.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що в державах Стародавнього світу судова процедура існувала за відсутності судової гілки влади як специфічної, професійної та автономної від інших елементів системи органів публічної влади [1, с. 50]. Характерною рисою правосуддя того часу було те, що вища судова влада належала главі держави (фараону, царю, імператору), тоді як на місцях судову владу здійснювали призначувані ним судді.

Окреслена система правосуддя була поширена у Стародавньому Єгипті, де повноваження вищої судової інстанції здійснював фараон, який водночас очолював усі інші державні механізми й напрями діяльності, а в разі потреби призначав судові колегиї, пізніше – визначав візира, який очолював так звані судові палати, та кенбети округів і міст. До того ж, протягом усього періоду існування Стародавнього Єгипту там діяли храмові суди, а суддя будь-якої судової інстанції вважався духовним служителем богині Істини [2, с. 112].

Схожі процеси відбувались у Стародавньому Вавилоні, де судочинство тривалий час здійснювали релігійні особи, а потім – державні судові органи (общинні суди під головуванням старостів). Але призначав суддів у ці органи цар, який виконував функції вищої судової інстанції і мав необмежену владу в усіх інших державних сферах. Не була винятком і процедура здійснення судочинства в Стародавній Індії, де функції вищого суду цар здійснював

особисто, частіше – призначав трьох брахманів від свого імені. Так само у Стародавньому Китаї функція судочинства не була відокремлена від іншої державної діяльності. Цар (імператор) уособлював вищу судову інстанцію та міг особисто розглядати будь-яку справу, у той час як чиновники державного апарату виконували судові функції за його дорученням [2, с. 112].

Необхідно зазначити, що основу тогочасних судових процедур складали соціальні процедури – обряди й ритуали. Правові норми були невіддільними від моральних і релігійних приписів, а тому в судовій процедурі надзвичайно виразно втілювалась обрядовість і ритуалізація. Особливістю стародавнього судочинства, яка, до речі, збереглась аж до Середньовіччя, було застосування у судовому процесі так званих ордалій, які ще називають «судом Божим», – певних випробувань «вогнем і водою» стосовно правдивості якоїсь претензії або звинувачення, заснованих на вірі в те, що результат такого випробування відображатиме вирок надприродних сил, які забезпечать торжество права [3].

Яскраві приклади ордалій знаходимо в правових документах того часу: Законах Ур-Намму (найстарішому зі збережених зводів законів, складеному шумерським царем Ур-Намму в 2100–2050 рр. до н. е.), Законах Хаммурапі (найкраще збереженому законодавчому кодексі стародавнього Вавилону, який створено близько 1750 р. до н. е.) та Законах Ману (збірці релігійно-моральних і правових приписів Стародавньої Індії, написаній у II ст. до н. е. – II ст. н. е.). У Законах Ур-Намму йдеться про випробування звинуваченої в чаклунстві людини або в перелюбстві дружини «богом Ріки» (§§ 10 і 11); у Законах Хаммурапі теж указується про випробування Рікою, якщо «чоловік кине на чоловіка підозріння в чарівництві та не доведе цього» (§ 2); тоді як у Законах Ману передбачається, що суддя повинен змусити людину присягнути або «доторкнутися до вогню, або зануритися у воду... Той, кого полум'я не обпалює, кого вода не примушує спливати, з ким не трапляється незабаром нещастя, повинен вважатися правдивим у клятві» (гл. VIII, ст.ст. 113–115) [4].

Інша динаміка розвитку судової процедури мала місце у Стародавній Греції, де від початку утворення полісів існувала більш-менш чітка

система органів державного управління. Так, у Стародавніх Афінах під керівництвом архонтів (колегії вищих посадових осіб) діяв вищий орган, який здійснював судочинство, – гелієя (суд присяжних з 6000 осіб, що обирались із числа усіх громадян, які досягли 30 років), а також інші органи: ареопаг, колегії ефетів та колегія сорока. Але функції цих органів не обмежувалися судочинством. Гелієя, будучи вищим судовим органом, була й законодавчим органом, адже остаточно затверджувала постанови народних зборів, одночасно здійснюючи функції контролю за іншими державними органами та посадовими особами, тобто виконувала функції вищого виконавчого органу [2, с. 112].

Тож, можна переконатись, що судова система Стародавньої Греції була заснована на принципі демократії, за яким усі громадяни певного віку мали право брати участь у прийнятті рішень. І політика, і правосуддя вважались відповідальністю кожного члена суспільства, тоді як суди присяжних являли собою ідеальний спосіб залучення громадян до таких справ.

Стосовно ж судової системи Стародавнього Риму, то її ознаками було те, що кількість, структура і компетенція судових органів зазнавали суттєвих змін залежно від конкретного періоду: від монархії до республіки, а потім – до імперії. Спочатку окремі судові функції виконували імператор і народні збори, пізніше – магістрати: народні трибуни, претори й диктатори. Народні трибуни наділялись правом на свій розсуд арештовувати й допитувати будь-яку особу. Претор здійснював процесуальні дії, тлумачив закони та виступав у ролі судді. В період диктатури судова влада належала диктатору, який міг одноосібно виносити будь-які рішення, що не підлягали оскарженню.

Ще однією особливістю правосуддя в Стародавньому Римі було те, що внаслідок чіткого поділу права на публічне (державне) і приватне (цивільне), суд зі справ, які безпосередньо торкалися інтересів держави, було відділено від цивільного суду, де розглядалися справи про порушення приватних прав громадян. Крім того, можна додати, що, незважаючи на поступове звільнення римського права від релігії, судова процедура тут так само супроводжувалась відповідними обрядами і ритуалами. Це підтверджується, зокрема, нормами Законів

XII таблиць – найдавнішої пам'ятки й основного джерела римського права (451–449 рр. до н. е.), яке регулювало практично всі сфери життя та за яким, якщо під час судового процесу виникає спір щодо якоїсь речі, особа, яка відстоює свою річ, має «накласти свою руку на ту річ, про яку йде суперечка...», тобто, змагаючись із супротивником, вхопитися рукою за цю спірну річ і в урочистих висловлюваннях відстоювати право на неї» (Таблиця VI, 5a) [4].

Отже, як бачимо, у державах Стародавнього світу судочинство не було відокремлено від інших управлінських функцій та здійснювалось особисто головою держави або призначеними ним суддями. Судова процедура того часу була наочною, показовою, надзвичайно формалізованою та пов'язаною з різними ритуальними практиками і жестами, а тому найменший відступ від установленого ритуалу чи його неуспішне проходження часто призводило до програшу спору або навіть до втрати життя учасниками процесу. Безумовно, що за таких умов ми навряд чи можемо вести мову про судову процедуру як гарантію прав, але мусимо визнати, що сама наявність процедури виконувала роль певної гарантії для людини, оскільки обмежувала свавілля правителів.

Головною особливістю судочинства у Стародавніх Греції та Римі було те, що суди були переважно представлені загальними зборами громадян, які виконували функції судової влади, що призводило до колективного способу вирішення спорів. Проте і такий порядок не був досконалим, бо доволі часто народний вирок вирізнявся надмірною нещадністю та жорстокістю. З огляду на це існувала необхідність у розробленні чіткої судової процедури, яка б не лише обмежувала свавілля, а й закріплювала процедурні гарантії прав людей.

В епоху Середньовіччя суттєвого розвитку судова процедура набуває в Англії, де перше офіційне визнання та письмове закріплення процедурних гарантій прав особистості пов'язують Великою хартією вольностей 1215 р. – політико-правовим актом, що обмежував владу короля Іоанна Безземельного та проголошував права і свободи для вільних людей. Хартія забороняла королю довільно застосовувати податки й інші збори, втручатись у церковні вибори, а також накладати штрафи без

законних підстав. Окремі статті Хартії істотно вплинули на судову процедуру, зумовивши тим самим її розвиток. Люди отримали право на справедливий суд, а королю довелося погодитися з тим, що відтепер правосуддя не може купуватися і продаватися.

У ст. 38 Хартії вказано: «Надалі жоден урядник не повинен притягати кого-небудь до відповіді (на суді, із застосуванням ордалій) лише на підставі своєї власної усної заяви, не залучаючи для цього свідків, які заслуговують довіри». Стаття 39 передбачає, що «Жодна вільна людина не буде арештована або ув'язнена, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або в який-небудь (інший) спосіб знедолена, і ми не підемо на неї й не пошлемо на неї інакше, як за законним вироком рівних їй (її перів) і за законом країни», а згідно зі ст. 40 «Нікому ми не будемо продавати права і справедливості, нікому не будемо відмовляти в них або зволікати з ними» [5].

Іншими словами, підписавши Хартію, король пообіцяв, що будь-яка людина не може бути засуджена, у тому числі із застосуванням ордалій, без належного підтвердження з боку свідків, як це відбувалось раніше, а також те, що вона має постати перед судом, перш ніж проти неї буде зроблено якусь дію. Саме в цих положеннях, на переконання багатьох науковців, вбачається зародження фундаментального принципу належної правової процедури – однієї з найважливіших правових концепцій, яка гарантує, що всі юридичні дії та рішення ухвалюються відповідно до встановлених правил і процедур.

Можна перекоонатись, що на той час це був дійсно доленосний документ для розвитку судової процедури, який, однак, у первинній редакції діяв лише декілька місяців, бо повернувши собі відносний контроль над королівством, Іоанн вирішив усунути встановлені Хартією обмеження своєї влади. Пізніше її неодноразово перевидавали в нових редакціях (1216, 1217 і 1225 рр.), і свій остаточний вигляд вона отримала в епоху англійської буржуазної революції.

Заслуговує на увагу ще один документ – Габеас корпус акт (повна назва – «Акт про краще забезпечення свободи підданих та про попе-

редження ув'язнень за морями»)[6], прийнятий парламентом Англії у 1679 р., який визначає правила арешту та притягнення до суду обвинуваченого в злочині, надає суду право контролювати законність затримання та арешту громадян, а громадянам – вимагати початку такої процедури. Цей акт обмежив владу короля та свавілля чиновників у сфері кримінального права і судочинства, проголосив недоторканність особи, а також встановив принципи презумпції невинуватості, законності та швидкості правосуддя, через що його вважають одним із найважливіших конституційних документів в історії Англії поряд із Великою хартією вольностей 1215 р.

Вкрай важливим актом у сфері досліджуваного питання був Білль про права 1689 р., який затвердив основні права і свободи громадян, обмежив владу монархії, саме короля Вільяма III, та визнав верховенство парламенту. У документі вказано, що: «гадана влада призупиняти закони або виконання законів за королівською волею, без згоди Парламенту, незаконна»; «гадана влада позбавлення від законів або виконання законів за королівською волею, як її присвоювано і застосовувано в недавній час, незаконна»; «заснування Суду Комісарів у Церковних Справах і всі інші заснування й суди такого роду незаконні та згубні»; «всі надання і обіцянки з сум, очікуваних від штрафів і конфіскацій, до засудження незаконні й недійсні» (пп. 1–3, 12) [7].

Англійська політична та правова практика дали поштовх для розвитку судової процедури в інших країнах, зокрема у Франції. У найважливішому документі часів Великої французької революції – Декларації прав людини і громадянина 1789 р. [8] закріплено основні принципи належної правової процедури, а саме: «Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або ув'язнений інакше, як у випадках, визначених законом, і у встановленому ним порядку» (ст. 7). «Закон встановлює лише ті покарання, які безумовно і очевидно необхідні; ніхто не може бути покараний інакше, ніж *на підставі закону*, ухваленого і оприлюдненого до скоєння злочину, і *правомірно застосованого*» (ст. 8). «Суспільство, у якому *не забезпечуються гарантії прав та відсутній поділ влади*, не має конституції» (ст. 16). До речі, остання

з процитованих статей Декларації засновується на відомій теорії поділу влади французького філософа і правознавця Ш. Л. Монтеск'є, відповідно до якої влада в державі має бути розділена на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Ця теорія, сформульована в праці «Про дух законів» (1748 р.), стала основою для багатьох конституцій і політичних систем у всьому світі.

Разом із тим набагато складнішим було не законодавче проголошення прогресивних процедурних правил судочинства, а їх реалізація на практиці. Перед судами західноєвропейських держав були поставлені важливі цілі – ухвалення правосудних вироків, забезпечення єдності застосування закону та запобігання суддівським помилкам і зловживанням. Досягнення таких цілей мало бути забезпечено за рахунок реалізації засад колегіальності та принципу інстанцій з ідеєю найвищої судової інстанції – касаційного суду. Крім того, робилися численні спроби організації народної участі в процесі відправлення правосуддя. Отже, головні зусилля в той час були спрямовані на створення системи судів, що діють відповідно до норм юридичної процедури.

Активне перетворення судоустрою та процедури судочинства в Англії, Франції та багатьох інших європейських країнах кардинально змінило якість правосуддя та сформувало у свідомості громадян позитивне уявлення про суд як орган, що неупереджено захищає їхні права та свободи. Підтвердженням цього є сучасний період, який яскраво демонструє довіру до суду в Європі.

Удосконалення судової процедури, як належної правової процедури, пов'язано не тільки з історією Англії та Франції, а й з історією Сполучених Штатів Америки. Мова йде про основний закон країни – Конституцію США 1787 р., яка є однією з «найстаріших» писаних конституцій, що діють і донині, а також прийняті до неї поправки. У Конституції проголошено, що «Судова влада... належить єдиному Верховному Суду і тим нижчим судам, що згодом установить або створить Конгрес». Вона «охоплює за принципом законності й рівності всі справи, що постануть при застосуванні цієї Конституції, законів Сполучених Штатів і міждержавних договорів...» (ст. III) [9].

Серед поправок до Конституції США, у яких знайшли своє закріплення головні принципи належної правової процедури, можна вказати такі: «Нікого не можна притягати до відповідальності за скоєння тяжкого кримінального злочину чи іншого ганебного вчинку, інакше як за поданням або висновком *великого жури присяжних*...; нікого не можна примушувати свідчити проти себе за обвинувачення в будь-якому кримінальному злочині, а також нікого не можна позбавити життя, свободи чи власності *без законної процедури*» (Поправка V). «В усіх кримінальних справах обвинувачений повинен мати право на *швидкий і відкритий суд безсторонніх присяжних* зі штату чи округи, де скоєно злочин, і то ці округи закон має визначати законом наперед. Обвинуваченого треба повідомляти про зміст і причину обвинувачень, право мати зводина зі свідками позивача, *за обов'язковою для усіх процедурою* ставити свідків на свою користь і вдаватися до допомоги адвоката для своєї оборони» (Поправка VI). «Жоден штат не може *без законної процедури* позбавити когось життя, свободи чи власності і не може позбавити когось, хто підлягає його юрисдикції, рівної охорони законом» (Поправка XIV) [9].

Наведені поправки до Конституції США, як бачимо, захищають права обвинувачених, включаючи право на справедливий суд, гарантують право на швидкий і справедливий судовий розгляд, рівний захист для всіх громадян та встановлюють заборону на позбавлення прав інакше як за вироком суду. Отже, в цілому, вони мають характер процесуальних гарантій. Нагадаємо, що перші дві з цих поправок набули чинності в 1791 р., третя – у 1868 р.

Стосовно історії України, то тут удосконалення судоустрою та судової процедури в аспекті гарантій прав людини відбувалося набагато повільніше порівняно з іншими країнами. У Київській Русі, наприклад, існувало декілька видів судів: общинний, княжий, вотчинний та церковний. Общинний суд був найдавнішим і вирішував суперечки всередині родової громади. Княжий суд, очолюваний князем або його представниками, був головним судовим органом. Вотчинний управлявся власниками вотчин над своїми підданими, а церковний суд займався справами, пов'язаними з порушенням церковних норм і канонів.

Аналогічно державам Стародавнього світу і Середньовіччя, відмінною рисою судової процедури в Київській Русі був її зв'язок з ритуалом і обрядом. У «Руській правді» – найвизначнішій збірці, яка містить норми кримінального, спадкового, торгового і процесуального законодавства, складеній у Київській державі у XI–XII ст. на основі звичаєвого права, у цьому контексті показовими є норми про кримінальні злочини (головництво), які допускають застосування ордалій: «Коли, шукаючи свідка, не знайдуть, а позивач далі буде чоловіка звинувачувати в головництві, тоді правду встановлює розжарене залізо. Так само і в інших судових справах: і в злодійстві, і в наклепі. Коли позивач не з'явиться в суд, тоді насильно випробувати його залізом, якщо мав сплатити півгривні золотом. Коли мав сплатити до двох гривень [сріблом], то піддати тортурам водою...» (ст. 13) [10].

На українських землях, які перебували під владою Великого князівства Литовського, судочинство було різноманітним і включало як централізовані суди, так і місцеві, де переважав вплив місцевих князів і панів. Існували такі централізовані суди: господарський, або великокнязівський (верховний суд у князівстві, розглядав справи від імені великого князя), асесорський (складався з призначених суддів з числа панів-ради та розглядав справи за дорученням великого князя), земський (розглядав земельні справи), а також місцеві суди: межовий (розглядав земельні спори й кордонові питання на територіях уділів), суди князів (розглядали справи в межах князівських уділів), суди панів і магнатів (створювалися для маєтностей і підданих магнатів і шляхти) та міські суди (у містах, які мали магдебурзьке право, їхнє судочинство регулювалося відповідно до місцевих законів, у тому числі і в Києві).

Згідно з Литовськими статутами 1529, 1566 і 1588 рр. – основному зводі законів Великого князівства Литовського, який містив положення державного, адміністративного, цивільного, сімейного, кримінального та процесуального права, і який був чинним на землях Литви й України аж до середини XIX ст., судова процедура не мала ознак гарантії прав людини, адже була спрямована на забезпечення державних інтересів і прав еліти феодального суспільства. Судова влада не була відокремлена від

виконавчої, хоча й передбачалося, що правосуддя має здійснюватися чесно, справедливо й відповідно до закону [11].

На українських землях під владою російської імперії судова система складалася зі станово-судних органів, окружних і палацевих судів. Вона мала незвичні риси, в основному через соціальний поділ, де дворяни та селяни мали свої суди (земські), а міські жителі мали свої – магістратські й ратушні. Така система відзначалася великою кількістю різноманітних установ, заплутаними і складними процесуальними процедурами, а також труднощами у визначенні, який саме суд має розглядати ту чи іншу справу. Через це справи безкінечно переходили від одного суду до іншого, часто повертаючись до суду першої інстанції, з якого знову починали тривалий шлях розгляду, який міг тривати десятиліттями. Звісно, що за таких умов існуюча на той час судова процедура не могла повною мірою визнаватися гарантією прав і свобод людини.

Ситуація змінилась після судової реформи 1864 р., унаслідок якої було введено новий судоустрій, збудований за західними зразками. Судова реформа проголошувала наступні демократичні принципи: виборність мирових суддів і присяжних засідателів, незалежність і незмінність суддів, рівність усіх перед законом, гласність, усність. Основними документами (судовими статутами) реформи були: Заснування судових установ, Статут цивільного судочинства, Статут кримінального судочинства та Статут про покарання, що накладаються мировими судьями. Також створювалася подвійна система судових органів: місцеві суди – одноособовий мировий суддя, повітовий з'їзд мирових суддів і Сенат, а також загальні суди – окружні суди, судові палати й Сенат [12].

Та навіть не дивлячись на такі нововведення, і після судової реформи якість роботи з удосконалення судової процедури залишалася незадовільною. Крім того, тоталітарний режим, який незабаром було встановлено в Україні з приходом радянської влади, зробив суд зручним інструментом у руках вищого політичного керівництва, від якого постраждали мільйони людей.

За радянських часів усі зміни в судочинстві були пов'язані з ухваленням окремих актів.

Декрети про суд 1917–1918 рр. проголосили скасування раніше існуючих судових установ та утворили місцеві народні суди для звичайних справ і революційні трибунали для «контрреволюційних злочинів». На основі цих актів в УСРР були прийняті постанови «Про запровадження народного суду» (1918 р.) та «Тимчасове положення про народних судів і революційні трибунали» (1919 р.). У 1924 р. приймаються «Основи судоустрою СРСР і союзних республік», відповідно до яких у 1925 р. був виданий Декрет про суд в УСРР, який встановив нову судову систему, що включала народні суди, окружні суди і Верховний Суд. Пізніше, на підставі «Основ законодавства про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік» (1958 р.), було ухвалено Закон про судоустрій УРСР 1960 р., згідно з яким судова система складалася з районних (міських) народних судів, обласних судів і Верховного Суду.

Втім, утворена система судів не була запорукою належного судочинства. Відсутність необхідних гарантій під час судового процесу й незалежного суду роблять міркування про справедливе правосуддя в радянський період просто недоречними. До того ж, трагічний відбиток в історії СРСР, а відтак і України, залишив репресивний позасудовий орган – Особлива нарада НКВС, яка діяла у 1934–53 рр. і застосовувала в позасудовому порядку ув'язнення до виправно-трудова таборів, заслання та висилку, а також видворення за межі країни. Примітно, що цей орган діяв відповідно до процедури, але тільки відповідно до неправової процедури, яка була націлена на нехтування правами людини.

Загальний стан процесуального законодавства того періоду так само не можна вважати задовільним. Приміром, перший Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 р. хоч і визнавав такі демократичні засади судового процесу як гласність, усність, безпосередність, змагальність та рівноправність сторін, проте в ньому відображалися дві паралельні судові системи, які склалися, – народні суди й революційні трибунали. У 1927 р. цей Кодекс було замінено іншим, який здебільшого відтворював статті свого попередника і містив низку положень, які теж не можна вважати демократичними і гуманістичними. Крім того, до втрати ним

чинності внаслідок прийняття в 1960 р. нового кодексу, його зміст дуже часто змінювався. Найбільш показовим було запровадження спрощеної процедури провадження у справах про контрреволюційні злочини, коли каральні органи мали право безперешкодно покарати особу, не беручи до уваги ступінь доведеності її вини.

Відносно ж цивільного судочинства, то тут ситуація виглядала краще, бо Цивільний процесуальний кодекс УСРР 1924 р., який діяв аж до прийняття нового в 1964 р., зобов'язував суд не обмежуватися поданими поясненнями та матеріалами, а прагнути до з'ясування всіх обставин справи, тобто передбачав активну участь суду під час розгляду справ.

Наостанок зазначимо, що всі наступні законодавчі акти про судоустрій, а також відповідні процесуальні кодекси були прийняті в незалежній Україні.

Висновки. Таким чином, на підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що важливим елементом будь-якого сучасного суспільства є судова процедура, яка має забезпечувати справедливе вирішення конфліктів та бути гарантією прав і свобод людей.

Ретроспективний аналіз показує, що судова процедура пройшла довгий шлях свого становлення і розвитку та не завжди вирізнялася справедливістю й виконувала роль певної гарантії, оскільки дуже часто вона використовувалася

для утвердження й підсилення влади, пригнічення окремих верств населення та надмірного забезпечення каральної функції держави. Цілком очевидно, що судова процедура має відповідати певним вимогам, і сам факт її наявності ще не є гарантією очікуваних результатів.

Особливістю судової процедури в державах Стародавнього світу був її зв'язок з обрядами та ритуалами, зокрема ордаліями. У добу Середньовіччя значного розвитку судова процедура набула в Англії, де в окремих актах того періоду простежується зародження принципу належної правової процедури. В епоху Нового часу процес удосконалення судової процедури в контексті гарантій прав людини було продовжено й поширено на інші країни, зокрема Францію та США, тоді як сама процедура набула гуманістичного характеру.

Щодо генези судової процедури на теренах України, її вдосконалення тут відбувалося значно повільніше і суперечливіше, адже протягом майже всієї своєї історії українські землі перебували під владою різних держав, які насаджували свої порядки. Тому можна сказати, що лише з проголошенням у 1991 р. незалежності України наша держава отримала можливість побудувати судову систему, яка відповідає міжнародним і європейським стандартам, та створити судову процедуру, спроможну бути надійною гарантією прав людей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрусенко Д. В. Історико-правові аспекти становлення та розвитку принципу доступності правосуддя. *Нове українське право*, Вип. 6, 2021. С. 48–53.
2. Булкат М. С. До питання про співвідношення розвитку інституту судочинства та наукової доктрини судової влади. *Альманах права*, Вип. 7, 2016. С. 111–115.
3. Арістова А. В. Ордалії // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Ордалії>
4. Крестовська Н. М., Цвіркун О. Ф. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія-практикум. Харків : Одісей, 2010. 488 с.
5. Велика хартія вольностей (Magna Carta). Поетичні майстерні. URL: <https://maysterni.com/publication.php?id=107962>
6. Habeas Corpus Act. 31 Car. 2, с. 2, 27 May 1679. URL: https://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/a1_9_2s2.html
7. Біль про права 1689 року. Поетичні майстерні. URL: <https://maysterni.com/publication.php?id=108319>
8. Декларація прав людини і громадянина 1789. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2011/02/1789.html>
9. Конституція Сполучених Штатів Америки. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/usa_const.htm
10. Правда Руська. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>
11. Губрик А. О. Статути Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Statuty_V
12. Шандра В. С. Судова реформа 1864. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sudova_reforma_1864